

ROSYJSKI RUCH WOLNOŚCIOWY W XIX WIEKU W OGLĄDZIE LUDWIKA KULCZYCKIEGO

Piotr Koprowski

Uniwersytet Gdański, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3843-3640>

e-mail: piotr.koprowski@ug.edu.pl

Abstrakt: Ludwik Kulczycki (1866–1941) był polskim socjologiem, publicystą, działaczem socjalistycznym (w latach 1894–1910 członkiem Polskiej Partii Socjalistycznej), w okresie II Rzeczypospolitej profesorem-wykładowcą w Szkole Nauk Politycznych i Wyższej Szkole Dziennikarskiej w Warszawie. Przedmiotem jego zainteresowań naukowych była w głównej mierze historia ruchów społecznych XIX w. oraz zagadnienia prawno-ustrojowe. W niniejszym artykule przybliżono poglądy i zapatrywania L. Kulczyckiego na rosyjski ruch wolnościowy w XIX w., zaprezentowane w dwuczęściowym dziele *Rewolucja rosyjska*, opublikowanym na początku XX stulecia (1909–1911). Za niezwykle ważne w tym kontekście uznano uwypuklenie zarówno tego, co dla socjologa stanowiło istotę rzeczonego ruchu (organizacje, działacze), jak i kryteriów, za pomocą których go systematyzował i oceniał. L. Kulczycki był zwolennikiem idei ewolucyjnego rozwoju społeczeństw oraz wprowadzania przeobrażeń w państwie. Znajomość przeszłości, działania cywilizacyjno-modernizacyjne podejmowane przez władzę państwową, a także istnienie i aktywność elit wyrażających potrzeby ogółu determinuje – w jego przekonaniu – postęp. Stąd też pozytywnie oceniał on wszelkie przejawy organizowania się inteligencji i szlachty rosyjskiej w imię walki o ideały wolnościowe, o zmiany na niwie prawno-ustrojowej (praca nad projektami konstytucji dla Rosji i postulat jej wprowadzenia w życie) oraz o uświadomienie niższych warstw społecznych. Rosyjski ruch wolnościowy w XIX w., obejmujący wiele wewnętrznie zróżnicowanych nurtów, został – co prawda – określony przez L. Kulczyckiego mianem ruchu rewolucyjnego, co jednak nie oznacza, że uczony był zwolennikiem radykalnych, rewolucyjnych rozwiązań. Socjolog starał się dowieść ciągłości tego ruchu zarówno pod względem ideowym, jak i poprzez osoby działające w poszczególnych okresach. Rewolucjonistów oceniał nie za przez pryzmat stopnia radykalizmu ich działań, lecz zaangażowania na rzecz wprowadzenia w Rosji novum w zakresie prawno-ustrojowym. Podejmowane przez niektórych działaczy akty terroru starał się,

przynajmniej w pewnym stopniu, usprawiedliwiać, podkreślając, że były m.in. przejawem samoobrony przy aresztowaniach, odwetu na szpiegach czy znienawidzonych przedstawicielach aparatu państwowego.

Słowa kluczowe: Rosja, ruch wolnościowy, działacze rewolucyjni, projekty konstytucji, Ludwik Kulczycki, *Rewolucja rosyjska*

Submitted on May 30, 2021

Accepted on June 16, 2021

THE RUSSIAN FREEDOM MOVEMENT IN THE 19TH CENTURY AS VIEWED BY LUDWIK KULCZYCKI

Piotr Koprowski

University of Gdańsk, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3843-3640>

e-mail: piotr.koprowski@ug.edu.pl

Abstract: Ludwik Kulczycki (1866–1941) was a Polish sociologist, journalist, socialist activist (in 1894–1910 a member of the Polish Socialist Party), and during the Second Polish Republic, a professor and lecturer at the School of Political Sciences and the College of Journalism in Warsaw. His scholarly interests focused mainly on the history of 19th century social movements and legal and political issues. This article presents Kulczycki's views on the Russian freedom movement in the 19th century, presented in the two-part work *The Russian Revolution*, published in the early 20th century (1909–1911). In this context, it was considered extremely important to emphasize both what was for him the essence of the said movement (organizations, activists) and the criteria he used to systematize and assess it. Kulczycki was a supporter of the idea of evolutionary development of societies and transformation of the state. In his opinion, knowledge of the past, civilization and modernization activities undertaken by the state authorities, as well as the existence and activity of elites expressing the needs of the general public determine progress. Hence, he positively assessed all of Russian intelligentsia and nobility's organised efforts in the name of the struggle for the ideals of freedom, for changes in the legal and political system (work on draft constitution for Russia and the postulate of its implementation) and for making the lower social strata aware of the issues. Although the Russian freedom movement in the 19th century, embracing many internally diversified currents, was described by Kulczycki as revolutionary, this does not mean that the scholar was a supporter of radical, revolutionary solutions. The sociologist tried to prove the continuity of this movement both ideologically

and through people's activity in particular periods. He assessed the revolutionaries not according to the degree of radicalism of their actions, but from the point of view of their commitment to introducing a novelty in Russia in the legal and systemic sphere. He tried to justify, at least to some extent, the acts of terror committed by some activists, stressing that there were, among other things, an act of self-defence against arrests and a form of retaliation against spies or hated representatives of the state apparatus.

Keywords: Russia, the freedom movement, revolutionary activists, draft constitution, Ludwik Kulczycki, *The Russian Revolution*

Ludwik Kulczycki (1866–1941) był polskim socjologiem, publicystą, działaczem socjalistycznym (w latach 1894 – ok. 1910 członkiem Polskiej Partii Socjalistycznej), w okresie II Rzeczypospolitej profesorem – wykładowcą w Szkole Nauk Politycznych i Wyższej Szkole Dziennikarskiej w Warszawie. Przedmiot jego zainteresowań naukowych to w głównej mierze historia ruchów społecznych XIX wieku oraz zagadnienia prawno-ustrojowe. Celem piszącego te słowa jest przybliżenie poglądów i zapatrywań L. Kulczyckiego na rosyjski ruch wolnościowy w XIX stuleciu, zaprezentowanych w dwuczęściowym dziele *Rewolucja rosyjska*, opublikowanym na początku XX wieku (1909–1911). Niezwykle ważne w tym kontekście jest uwypuklenie zarówno tego, co dla socjologa stanowiło istotę rzeczoności ruchu (organizacje, działacze), jak i kryteriów, za pomocą których go systematyzował i oceniał.

W *Rewolucji rosyjskiej* pojawia się problem konieczności w dziejach, ale zostaje on zaledwie zarysowany. Zdaniem L. Kulczyckiego w życiu społeczeństw nie ma czynników, które można by z góry uznać za konieczne. Konieczność zaś mających miejsce faktów wynika z tego, że się wydarzyły jako konieczne następstwo szeregu przyczyn. Koniecznością było także powstanie ruchu wolnościowego w Rosji: „Ruch wolnościowy w Rosji napotkał na takie przeszkody jak nigdzie na Zachodzie; musiał w niej jednak powstać i rozwijać się z taką samą koniecznością jak tam, gdyż wynikał z tych samych źródeł” [Kulczycki 1909, 46]. Autor dodał, iż ów ruch wolnościowy miał charakter spiskowy. Nie powinno to dziwić zważywszy na wymowny fakt: „historia dowodzi, że w pewnych okresach rozwoju społeczeństw spiski są zjawiskiem powszechnym, a więc koniecznym objawem życia zbiorowego” [Kulczycki 1909, 86].

L. Kulczycki dostrzegał różne przejawy postępu w państwie carów. O ile do niedawna postępowi w opanowywaniu sił przyrody towarzyszył rosnący ucisk społeczny, o tyle teraz (tj. na przełomie XIX i XX wieku), jego zdaniem, nadszedł już czas, by znacznie poszerzył się krąg osób korzystających z dobrodziejstw

dokonujących się przemian cywilizacyjnych. W Rosji określone przeobrażenia społeczno-mentalnościowe, zapoczątkowane w czasach panowania Katarzyny II, nabrały tempa w XIX stuleciu. Sukcesywnie ulegało poprawie położenie rosyjskich chłopów, którzy w następstwie reformy uwłaszczeniowej zaczęli uwalniać się od władzy panów feudalnych i rozluźniać krępujące ich więzy gminne. Podmiotowość społeczno-prawną zaczęli zdobywać robotnicy. Wiązało się to m.in. z powstaniem i rozwojem prawodawstwa fabrycznego, ograniczaniem kontaktów ze wsią, organizowaniem się w sferze zawodowej, rozwojem własnej świadomości, odrębnej od świadomości chłopów i inteligencji¹. Zmieniał się również światopogląd tej ostatniej. Rosyjska inteligencja, odchodząc od rdzennych rosyjskich wartości i postaw, coraz bardziej orientowała się w kierunku wzorca zachodnioeuropejskiego². „Zerwawszy z tradycyjną rodzimą ideologią, nie mającą na ogół nic w sobie pociągającego, skłonna była przez to do przejmowania się najsakrajniejszymi ideami zachodnio-europejskimi” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 544].

Dzięki tego rodzaju postawie inteligenci rosyjscy stali się organizatorami wolnościowego ruchu antyabsolutystycznego w swojej ojczyźnie. Twórczo przekształcając idee i doświadczenia Zachodu, dostosowywali je – w przeświadczeniu L. Kulczyckiego – do rodzimych realiów, a następnie z uporem walczyli o ich realizację. Łączyło się to m.in. z faktem ich odchodzenia od religii i przechodzenia na pozycje wolnomyślicielskie. Socjolog wskazywał, iż dekabryści byli – co prawda – osobami wierzącymi, ale deistami, a Aleksander Hercen, Wisarion Bieliński, Tymoteusz Granowski zostali przezeń określani jako „wolnomyślni” [por. Koprowski 2009, 35–37]. Z kolei spośród rewolucjonistów, członków Narodnej Woli³ przygotowujących zamach na cara Aleksandra II w 1881 roku, przed wykonaniem wyroku śmierci przez powieszenie, Andrzej Żelabow i Zofia

¹ Znaczna część historyków zajmujących się inteligencją rosyjską uważa, że precyzyjne zdefiniowanie tego, kim ona była, co ją konstituowało nastrocza wiele trudności, z upływem lat zmieniały się bowiem na gruncie rosyjskim konotacje społeczne, polityczne, a nawet kulturalne tej grupy. W szerokim, obiektywnym sensie termin „inteligencja rosyjska” odnosi się do grupy ludzi wykształconych, którzy zajmują wpływową pozycję publiczną, często powiązaną z wykonywanym zawodem, zaś w wąskim, subiektywnym znaczeniu tego terminu inteligenci w Rosji to nie tylko ludzie wykształceni, uczestniczący w życiu społecznym, lecz także przede wszystkim ci, którzy hołdowali określonemu poglądom filozoficznym, politycznym, społecznym, protestowali przeciwko całemu politycznemu, społecznemu i ekonomicznemu systemowi carskiego absolutyzmu oraz byli gotowi do czynnego udziału w jego obalaniu [Pipes 1990, 248].

² Inspiracje, ideały i formy organizacyjne wielu ruchów w Rosji pochodziły z Europy Zachodniej [Styczyński 1992, 255–256].

³ Wola Ludu (Народная воля) – organizacja rewolucjonistów rosyjskich, powstała koło Lipiecka nad Woroneżem we wrześniu 1879 r. w wyniku rozłamu organizacji Ziemia i Wola. W języku rosyjskim słowo „воля” oznacza zarówno wolę, jak i całkowitą wolność, dlatego nie-

Perowska „odrzućli pociechę religijną”, Mikołaj Rysakow wypowiedział się, natomiast Mikołaj Kibalczyc przyjął – co prawda – popa, ale „tylko w celu przeprowadzenia z nim dysputy” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 436].

L. Kulczycki zwrócił uwagę również na dokonujące się w Rosji od schyłku lat 50. XIX wieku zmiany w zakresie stosunków rodzinnych oraz w sferze obyczajowo-moralnej. Wskazywał, że młodzież buntowała się przeciwko władzy rodzicielskiej. Część dziewcząt zawierała fikcyjne małżeństwa, by w ten sposób zyskać większą swobodę. Zdobywała popularność wolna miłość: „Chęć życia, pragnienie swobodnego oddania się popędom, uczuciom, zwłaszcza miłości, były tak silne, że przewyciężały różne przeszkody” [Kulczycki 1909, 314]. Coraz częściej dochodziło też do zrywania związków małżeńskich zarówno ze względu na różnice światopoglądowe między małżonkami, jak i zmianę uczuć. Wśród tych, stawiających na nową obyczajowość, młodych ludzi zrodziły się, zdaniem autora *Rewolucji rosyjskiej*, szczególne uwrażliwienie na panujące wokół zło i niesprawiedliwość, a także potrzeba zdecydowanego przeciwdziałania im, połączona z gotowością do poświęcenia własnego szczęścia osobistego, a nawet życia.

W życiu społeczeństwa rosyjskiego odzwierciedlał się – w przekonaniu uczonego – zorientowany na świadome działania czynnik rządowy i czynnik niezależny od sfery oficjalnej. Do czasów Katarzyny II dominował pierwszy z wymienionych czynników. „Jednakże już za jej panowania ruch społeczny wyprzedzał inicjatywę rządu” [Kulczycki 1909, 243]. Zarówno w życiu społecznym Rosji, jak i w rosyjskim ruchu wolnościowym L. Kulczycki dostrzegał obecność sił świadomych i sił żywiołowych. Ruch wolnościowy wśród rosyjskiej inteligencji stanowił „łożysko” świadome, zaś ruch masowy wśród „warstw ludowych” – żywiołowe. Wraz z upływem czasu „łożyska” te zaczęły się łączyć ze sobą. Działo się tak w następstwie przenikania czynnika świadomego do sfery żywiołowej, na drodze uświadomienia mas. Socjolog zwrócił w tym kontekście uwagę m.in. na pozytywne skutki działalności agitacyjno-propagandowej Narodnej Woli wśród robotników [Kulczycki, cz. 2, 1911, 549–552].

Kolejnym problemem frapującym badacza były relacje między ideą a rzeczywistością w kontekście działalności rewolucjonistów rosyjskich. Uważał on, że idee mogą wyprzedzać realne życie. Uzasadnienie dla swego stanowiska znalazł w historii rosyjskiego ruchu wolnościowego. Z chwilą pojawienia się w obrębie tegoż ruchu myśli krytycznej, powstał rozdźwięk między ową myślą a realiami społeczno-politycznymi. Rozdźwięk ten nasilił się zwłaszcza w okresie rządów

którzy badacze tłumaczą nazwę organizacji także jako Wolność Ludu. Richard Pipes podkreśla jednak, iż „współczesne świadectwa dowodzą, że nazwa organizacji miała wyrażać ideę woli ludu” [Pipes 2011, 142].

Mikołaja I, przypadających na lata 1825–1855, kiedy w realiach silnego absolutyzmu wielu zwolenników zdobywały ideały socjalizmu utopijnego [Kulczycki, cz. 2, 1911, 544]. Zdaniem L. Kulczyckiego, taki stan rzeczy nie byłby możliwy w przypadku, gdyby myśl, idea miała źródło jedynie w poprzedzającym ją życiu społecznym. Idee „krążą” jednak jako niezależne struktury, nawzajem się przenikają i „żywią”. Wymownym dowodem na to jest – w opinii socjologa – fakt przenikania do XIX-wiecznej Rosji i silnego oddziaływania zachodnich prądów umysłowych.

Idee zachodnioeuropejskie były przez Rosjan przyswajane, modyfikowane i wyzyskiwane w projektach zmian w państwie carów. Powodzenie na rosyjskim gruncie m.in. dzieł Georga Wilhelma Friedricha Hegla, Karola Darwina, Johna Stuarta Milla, Augusta Comte’a „nie dowodzi (...) ślepego naśladownictwa ze strony inteligencji rosyjskiej. Teorie tych wielkich uczonych były tylko punktem wyjścia rozmowań pisarzy i publicystów, których idee komentowano z dużą dozą samodzielności i przystosowano do potrzeb własnego społeczeństwa” [Kulczycki 1909, 294; Walicki 1973].

Warto podkreślić, że L. Kulczycki nie był zwolennikiem teorii wskazujących na fakt zdeterminowania działań i poglądów człowieka przez jego otoczenie. Uwypuklał w głównej mierze sprawczą rolę rodzących się w ludzkim umyśle idei. „Człowiek, obdarzony świadomością staje się (...) przyczyną innych zjawisk” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 69].

Żywiotowe czynniki przemian same nie mogą być – w przeświadczeniu autora *Rewolucji rosyjskiej* – motorem postępu. Niezbędny jest również udział czynnika świadomego. W związku z tym L. Kulczycki stał na stanowisku, że „gdyby nawet udało się (w XIX wieku) rewolucjonistom wywołać wielkie bunty chłopskie, które ogarnęłyby całą Rosję, to i one nie mogłyby (...) zaprowadzić głębokich zmian w społeczno-politycznym ustroju państwowym” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 177]. Socjolog uważał tego rodzaju wystąpienia za bezcelowe ze względu na ich żywiotowość, w obrębie której nie ma pierwiastka świadomości. Nowe ideały – ideały sprawiedliwości społecznej muszą – w jego przekonaniu – w pierwszej kolejności zwyciężyć w umyśle ludu.

Nie można również nie zwrócić uwagi na rolę świadomości ujawniającej się jako tzw. twórcza myśl prawna. Dzięki tej ostatniej możliwe jest dynamizowanie przemian społeczno-gospodarczych. L. Kulczycki podaje przykład reformy uwłaszczeniowej z 1861 roku, która, jego zdaniem, m.in. przyspieszyła rozpad rosyjskiej wspólnoty gminnej, torując drogę kapitalizmowi. Jednak owa „twórcza myśl prawna” może również wpływać hamująco na niektóre procesy. Przykładowo: ministrowie cara Aleksandra III, chcąc przeszkodzić połączeniu się ruchu

inteligenckiego z ruchem robotniczym bądź je opóźnić, wpadli na pomysł stworzenia w Rosji prawodawstwa fabrycznego [Kulczycki, cz. 2, 1911, 503].

L. Kulczycki ponadto poświęcił uwagę wpływowi jednostki na przemiany w państwie carów. Nie skoncentrował się jedynie na zjawisku indywidualnego geniuszu, dostrzegał również rolę jednostki przeciętnej, „podniesionej” do wyższego statusu społecznego przez aparat państwowy i jednostki obdarzonej władzą. W obydwu wypadkach rola ta jawiła się mu jako doniosła. Niezbędne dla istnienia i rozwoju ruchu wolnościowego w Rosji były, według niego, osoby „z rozległym umysłem politycznym, głęboką wiedzą społeczną, obdarzone inicjatywą (...) i zdolnościami organizacyjnymi” [Kulczycki 1909, 417].

Jednostki sprawujące władzę przez sam fakt skupienia w swych rękach możliwości szerszego działania znacząco wpływają na bieg wypadków. „Utarty frazes – podkreślał L. Kulczycki – że jednostki zajmujące najwyższe stanowiska nie mają samodzielnego znaczenia i są tylko wyrazem dążeń panujących warstw społecznych, nie wytrzymuje krytyki” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 420–421]. Na poparcie powyższego poglądu uczony podał szereg przykładów z historii Rosji. Wskazał, że za panowania pierwszych Romanowów „znaczenie Kościoła prawosławnego znacznie się wzmogło, a to z powodu osłabienia władzy carskiej” [Kulczycki 1909, 36], podczas gdy w XIX wieku szeroki zakres władzy panującego kontrastował z mniejszymi wpływami Cerkwi [por. Opacki 1994, 92–103]. Analizując z kolei fenomen cara Pawła I, skonstatował: „Nikt nie był pewien, czy fantazja tego monarchy w ten albo inny sposób nie zaciąży na jego życiu” [Kulczycki 1909, 71; por. Ejdelman 1990, 93–114, 338–347].

Analizując rosyjski ruch wolnościowy w XIX stuleciu, programy różnych grup i osób autor *Rewolucji rosyjskiej* preferował – jako socjalista – wizje i elementy wpisujące się w obręb przekonań i rozwiązań socjalistycznych. Przedstawiając poglądy ideologa ruchu narodnickiego Piotra Ławrowa, pisał:

Socjalizm zaprowadzi w sferze ekonomicznej jeden poziom dobrobytu wszystkich, w sferze umysłowej pewne minimum wykształcenia, które zapewne będzie wyższe od poziomu obecnego średniego wykształcenia. Ten ogólny poziom dobrobytu oraz minimum wykształcenia nie przeszkodzi bynajmniej, przeciwnie, godzić się będzie z jak największą różnorodnością w rozwoju umysłowym członków społeczeństwa socjalistycznego, dopuszczając wszelkie możliwe kombinacje w dziedzinie filozoficznej, naukowej, artystycznej oraz życia praktycznego [Kulczycki, cz. 2, 1911, 206–207].

Z kolei charakteryzując przekonania narodnika-spiskowca Piotra Tkaczowa socjolog podkreślił: „Władza nie jest, jak to twierdzą anarchiści, przyczyną istnienia zła społecznego, tylko jego nieuniknionym skutkiem” i „póki istnieje jaka-

kolwiek forma nierówności – musi istnieć władza” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 217]. Władza – i to silna – niezbędna jest w kontekście rozwoju przemysłowego kraju. „Wielka produkcja, jak i inne potrzeby współczesnej (tj. XIX-wiecznej) cywilizacji wymagają silnej, stałej władzy państwowej” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 84].

L. Kulczyckiego wizja ustroju socjalistycznego zakładała ewolucyjność określonych przemian i przeobrażeń. Na radykalizm, szybkość i gwałtowność tych ostatnich nie byli, jego zdaniem, gotowi również Rosjanie w XIX stuleciu. Zaważył na tym przede wszystkim niski poziom ich rozwoju cywilizacyjnego i świadomości społecznej. „Naród rosyjski nie mógł przeskoczyć wprost od ówczesnego stanu niskiej kultury i takiegoż poziomu uświadomienia do ustroju społecznego opartego na powszechnej solidarności” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 177]. Nie bez znaczenia był też fakt uległości społeczeństwa rosyjskiego wobec władzy carskiej, determinujący jego niechęć do nowych idei politycznych i ich oddziaływanie społeczne: „społeczeństwo rosyjskie nieprzyzwyczajone do jawnych walk wewnętrznych i uległe od wieków rządowi, przeraziło się starć narodowych, polityczno-społecznych, wobec których się znalazło po 1861 – i uległo reakcji” [Kulczycki 1909, 462]. Widoczne od chwili uwłaszczenia chłopów postępujące uprzemysłowienie wiedzy – w przeświadczeniu L. Kulczyckiego – Rosję do kapitalizmu, który jest nie do ominięcia na drodze tego kraju do socjalizmu⁴.

W ujęciu autora *Rewolucji rosyjskiej* historia Rosji do panowania Aleksandra I jest w istocie historią procesu kształtowania się w tym państwie absolutyzmu. Ukształtowanie się, a następnie umocnienie się i rozwój absolutyzmu było niezwykle ważnym czynnikiem konstytuującym zarówno państwo carów, jak i wywierającym wpływ na specyfikę społeczeństwa rosyjskiego. To ostatnie, myśląc o wprowadzeniu różnych zmian i przeobrażeń, nie mogło zapominać o tym, że nawet w drugiej połowie XIX wieku, za rządów Aleksandra II i Aleksandra III, „stanowisko monarchy jest decydujące” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 422].

W Rosji, zdaniem uczonego, „rozwój państwowości (...) postępował szybciej od rozwoju społeczeństwa, dlatego też rząd, będący jej wyrazem, zapanował nad różnymi grupami społecznymi, pozbawiając je samodzielności politycznej” [Kulczycki 1909, 277]. Manipulując owymi grupami, władze nie mogły mieć

⁴ Termin „socjalizm” i jego przeciwieństwo – „kapitalizm”, były pospolitymi określeniami paryskiej ulicy w pierwszej połowie XIX w., a Karol Marks w latach 30.–40. XIX stulecia wprowadził je jako zapożyczenia do obiegu powszechnego. Należy pamiętać o tym, że pierwszy termin (kapitalizm) został wymyślony „po niewczasie”, ponieważ w ujęciu historycznym tworzył się on sukcesywnie od XVI w., tworząc instytucje społeczne i gospodarcze konstytuujące spójny system. „Socjalizm” był natomiast pojmowany jako przeciwieństwo „kapitalizmu”, używanego jako pejoratywny epitet, jako przeciwieństwo nowego, idealnego społeczeństwa, które jeszcze nie istniało [Malia 1986].

w nich trwałego oparcia. Rosyjski absolutyzm nie czerpał swej siły z mobilności i postępowości społeczeństwa (społeczeństwo jako całość nie było ani mobilne, ani postępowe), lecz z zewnętrznej potęgi państwa. W opinii L. Kulczyckiego rząd niekiedy podejmował – co prawda – działania na korzyść niektórych warstw społecznych (przykładowo: wprowadził ziemstwa z pożytkiem dla szlachty), miały one jednak przede wszystkim charakter ustępstw taktycznych, mających być tamą dla poważniejszych aspiracji społecznych. W związku z powyższym socjolog wyraził pogląd, że wszystkie grupy społeczne w Rosji (łącznie z arystokracją), niezależnie od dzielących je różnic, znajdowały się w takiej czy innej opozycji do rządowego absolutyzmu [por. Lincoln 1988].

Zdaniem L. Kulczyckiego znaczna część Rosjan, zwłaszcza spośród niższych warstw społecznych, to ludzie niesamodzielni, niepotrafiący krytycznie myśleć, nie lubiący ryzyka, niepewności, rezygnujący w obliczu perspektywy długiej, trudnej walki o określone cele z własnych pragnień i zamierzeń. Pomimo tego prowadzona wśród ludu agitacja owocuje pozytywnymi następstwami. „Niepodobna (...) przypuszczać, żeby ustne rozmowy i broszury nie wywołały chociaż u stosunkowo małej garstki bystrzejszych z natury włościan fermentu umysłowego” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 176]. Ten ostatni był jednak w mniejszym lub większym stopniu tłumiony przez charakterystyczne dla Rosjan silne przywiązanie do funkcjonującego w obrębie absolutyzmu porządku państwowo-społecznego. Po zamachu na cara Aleksandra II w 1881 roku socjolog skonstratował:

(...) najliczniejsza zapewne część społeczeństwa, nie mająca ściśle określonych poglądów, przerażona była zamachem, widząc w nim akt zmierzający do dezorganizacji społeczeństwa, wiodący je na zgubną drogę niebezpiecznych wstrząśnień, zagrażający już nie tylko bytowi dynastii i państwa, lecz także rodziny, własności i religii [Kulczycki, cz. 2, 1911, 407].

L. Kulczycki, mimo iż nie był zwolennikiem absolutystycznego systemu rządów, nie opowiadał się za obaleniem ich w Rosji na drodze rewolucyjno-terrorystycznej. Wskazał, iż dla rosyjskich działaczy – rewolucjonistów, m.in. dla Piotra Tkaczowa, Sergiusza Krawczyńskiego, Wiery Zasulicz, terror pełnił rolę „dezorganizowania rządu”, „środka samoobrony (...) i (...) środka agitacji”, odwetu za „gwałt” państwa dokonywany wobec walczących z nim radykalnych nonkonformistów, narzędzia „zadającego cios jądro organizacji rządowej” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 225, 290, 295, 300].

Kwestię terroru w rosyjskim życiu społeczno-państwowym L. Kulczycki postrzegał w kategoriach procesu. Początkowym stadium tego ostatniego był radykalizm tekstów (broszur) propagandowych i artykułów prasowych, kolejnymi

zaś etapami stały się akty zbrojnego oporu stawianego przez rewolucjonistów przedstawicielom aparatu władzy oraz zamachy na szpiegów [Kulczycki, cz. 2, 1911, 185, 235, 241]. Za pierwszy w XIX-wiecznej Rosji akt stricte terrorystyczny uznał strzały Wiery Zasulicz oddane do generała Fiodora Trepowa w 1878 roku (poważnie ranny, przeżył). W. Zasulicz znalazła, zdaniem uczonego, bardzo szybko naśladowców, choć – jak podkreślił – wielu działaczy nie godziło się na taką formę walki o zmianę oblicza państwa carów. Większość członków Narodnej Woli akceptowała terror tylko w celu zabicia cara Aleksandra II, a kiedy udało się ów cel zrealizować, postawiła na rewolucję jako środek realizacji własnych ideałów [Kulczycki, cz. 2, 1911, 446].

„Ruch rewolucyjny owej doby, który – podkreślał L. Kulczycki – w roku 1878 i 1879 wszedł na drogę terroru, ożywił niezawodnie społeczeństwo” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 312]. Ożywił jednak społeczeństwo, jego zdaniem, w umiarkowanym stopniu, gdyż zasadniczo wierzyło ono w bezkrwawy postęp, za którego narzędzie uważało m.in. ziemstwa. Społeczeństwo obawiało się ponadto działań odwetowych ze strony państwa w zamian za poparcie czy życzliwość dla rewolucjonistów. Sfery rządowe w drugiej połowie XIX wieku cechowała przede wszystkim niechęć do afirmowania zbyt daleko idących postulatów zmian. „Chwilowo tylko, pod wpływem strachu, zdawały się chcieć poczynić pewne ustępstwa; skoro tylko jednak następowało jakieś takie uspokojenie – niechęć do wszelkich zmian brała górę” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 356]. Na terror zaś odpowiadały wprowadzeniem obostrzeń i ograniczeń.

Zdaniem socjologa po śmierci Aleksandra II, niezależnie od zdecydowanego, sprawnego poszukiwania zamachowców i surowego sądu nad nimi, przerażone koła dworskie rozpoczęły pertraktacje z rewolucjonistami:

Sam fakt tych pertraktacji dowodzi, że cesarz Aleksander III bynajmniej nie lekceważył sił rewolucyjnych; (...) wśród pewnej części sfer dworskich istniały dążności konstytucyjne, które przy sprzyjających okolicznościach, np. przy dalszym trwaniu akcji rewolucyjnej i opozycji w ziemstwach, mogłyby odegrać dużą rolę i przyczynić się do nadania bodaj umiarkowanej konstytucji [Kulczycki, cz. 2, 1911, 493].

L. Kulczycki stał na stanowisku, że rosyjscy rewolucjoniści drugiej połowy XIX wieku nie zdawali sobie sprawy z konieczności stawiania sobie – obok celów odległych – celów najbliższych (programu minimum) oraz podjęcia kwestii ekonomicznych. Niezbędność formułowania najbliższych celów wynikała – według niego – z tego, że w życiu społeczeństwa rosyjskiego niemożliwe są gwałtowne przeskoki społeczno-cywilizacyjne (jak np. ominięcie kapitalizmu w procesie

rozwoju). Odgórne zaś ustępstwa władz należy, niezależnie od ujawniającej się skądinąd opresyjności tychże władz, przyjąć i zaakceptować.

Ze wszech miar zasadna jest również walka o konstytucję. Rewolucjoniści tymczasem „nie rozumieli (...) jeszcze, że zdobycie konstytucji w Rosji jest niezbędne dla ruchu, że należy mieć tak zwany program minimum” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 232]. Wierzyli, że możliwe jest wprowadzenie od razu, bez etapów przejściowych, ustroju anarcho-socjalistycznego⁵. Wizje i pomysły odmienne od własnych postrzegali jako jednoznacznie szkodliwe – jako burżuazyjne albo tendencyjne [Kulczycki, cz. 2, 1911, 189].

Poprzestanie na sformułowaniu celów ostatecznych paraliżowało, zdaniem uczonego, rewolucjonistów, oznaczało niemożność podjęcia praktycznych działań dla realizacji ideałów przyszłości. „Należało prowadzić jakąś akcję i tu właśnie zjawia się trudność: jaka miała być ta akcja?” [Kulczycki 1909, 439]. Tylko nieliczni działacze, m.in. ci skupieni w Północnym Związku Robotników Rosyjskich⁶, nie poprzestali na wyznaczeniu sobie odległych celów, formułując również program na dziś [Kulczycki, cz. 2, 1911, 305–306].

Pozytywnym następstwem formułowania bliższych celów działalności rewolucyjnej jest, oprócz konsolidacji środowiska działaczy, zmniejszenie oporu, na jaki napotykają radykalne hasła w społeczeństwie. „Pewne ustępstwa (rewolucjonistów) w żądaniach na dziś (mogą pociągnąć) za sobą duże poparcie w narodzie” [Kulczycki 1909, 328].

L. Kulczycki był ponadto zwolennikiem nawiązania – w imię walki o konstytucyjną Rosję – współpracy przez rewolucjonistów z liberałami. Ubolewał nad tym, że działacze rewolucyjni nie byli zainteresowani tego rodzaju współpracą. Pozytywnie ocenił w tym kontekście rosyjskie środowisko liberalne, które – mimo iż niekiedy nie posiadało „odwagi obywatelskiej, ani rozumu politycznego”

⁵ Za anarchistów można uznać znaczną część socjalistów europejskich drugiej połowy XIX w., w tym Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, a później nawet Włodzimierza Lenina – wszyscy oni zgadzali się co do tego, że ustrój anarchistyczny jest ostatecznym celem i ideałem ruchu wyzwolenczego mas ludowych, ideałem – dodawano – bardzo odległym, który musi zostać poprzedzony przejściowym zastosowaniem metod dyktatorskich i wykorzystaniem instytucji państwowych do utrzymania władzy i urzeczywistnienia koniecznych reform. „Bynajmniej nie różnimy się z anarchistami co do tego, że zniesienie państwa powinno być celem” – mówił w 1917 r. W. Lenin. „Twierdzimy – kontynuował – że dla osiągnięcia tego celu konieczne jest czasowe wykorzystanie narzędzi, środków, metod władzy państwowej przeciw wyzyskiwaczom, podobnie jak do zniesienia klas konieczna jest przejściowa dyktatura klasy uciskanej” [Marks, Engels, Lenin 1984, 385].

⁶ Północny Związek Robotników Rosyjskich – narodnicka organizacja robotnicza, założona w 1878 r. w Petersburgu przez Wiktora Obnorskiego i Stefana Chafturina, skupiająca ok. 200 członków. W programie Związku podkreślono znaczenie klasy robotniczej w społeczeństwie, żądano swobód politycznych i likwidacji przywilejów stanowych. Związek prowadził również działalność propagandową i agitacyjną (tajna drukarnia), brał udział w strajkach.

– podejmowało próby porozumienia się z radykałami [Kulczycki, cz. 2, 1911, 54, 279–281]. Liberalne kręgi szlacheckie podejmowały różne inicjatywy i działania, które miały przyczynić się do zmiany oblicza państwa carów. Przejawem ich aktywności były rezolucje, adresy do cara czy też opracowanie i rozpowszechnienie przez Stowarzyszenie Związku Ziemskiego na początku lat 80. XIX wieku projektu konstytucji dla Rosji.

Rosyjski ruch rewolucyjny XIX stulecia był – w przeświadczeniu socjologa – „od samego początku polityczny i społeczny” [Kulczycki 1909, 472]. Jego reprezentanci w swoich poglądach politycznych kładli nacisk na konieczność walki o nową, demokratyczną Rosję. Kiedy radykałowie na krótko, w latach 70. odeszli, zdaniem socjologa, od politycznego wymiaru swojej działalności, „zaczęli ignorować parlamentaryzm oraz w ogóle sprawy prawno-państwowe, jako wyznawcy socjalizmu bezpieczeństwa i wierzyli, że Rosja od razu przejdzie do nowego, wyższego ustroju społecznego” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 55]. Hołdowanie przez rewolucjonistów apolitycznej orientacji wolnościowej było – według autora *Rewolucji rosyjskiej* – ze wszech miar niewłaściwe, oznaczając bagatelizowanie czy wręcz negację tego, co „tu i teraz” w imię myślenia o przygotowaniu ostatecznego „przewrotu socjalnego”.

Rosyjscy rewolucjoniści nie przywiązywali, zdaniem L. Kulczyckiego, dostatecznej wagi również do działalności agitacyjno-propagandowej. Prowadzenie bądź nie akcji uświadamiającej wśród niższych warstw społecznych przez danych działaczy stanowiło dla uczonego ważne kryterium ich oceny. Podkreślał on: „Nie ulega wątpliwości, że gdyby (...) program reform (dekabrystów) był znany szerokim masom narodu, stałby się popularny. Niestety mało kto o nim wiedział” [Kulczycki 1909, 190]. O konieczności podjęcia popularyzacji idei rewolucyjnych wśród ludu zaczęto szerzej mówić w latach 60. i 70. Wówczas – według L. Kulczyckiego – w rosyjskim krajobrazie społecznym można było dostrzec jednostki, które „stosownie do okoliczności, w zakresie dostępnych sobie stosunków, prowadziły propagandę, agitację” [Kulczycki 1909, 352].

Mimo iż akcję propagandową zaczęto od początku lat 70. prowadzić na dosyć szeroką już skalę, obejmując nią zarówno miasta, jak i wsie, to trwalsze efekty przyniosła ona, zdaniem socjologa, tylko w Petersburgu i Odessie. Działania prowadzone w innych miejscowościach, generalnie krótkotrwałe, zostawiły jedynie pewne ślady w świadomości niższych warstw społeczeństwa [Kulczycki, cz. 2, 1911, 176].

L. Kulczycki podkreślił, że powstała w 1876 roku druga Ziemia i Wola⁷, nauczona doświadczeniem „wędrowni w lud” w 1874 roku, zrezygnowała z przelotnej agitacji wędrujących działaczy jako nieefektywnej. Propagandziści zaczęli przeto osiedlać się na wsi, podejmując pracę jako nauczyciele, rzemieślnicy, felczerzy itp. Zakładano również kolonie rewolucyjne, ale żadna spośród tego typu kolonii nie przetrwała dłużej niż rok [Kulczycki, cz. 2, 1911, 239].

Działalność agitacyjną prowadziła również Narodna Wola, niestety – w przeświadczeniu badacza – postrzegana jako organizacja wyłącznie terrorystyczna. Jej członkowie działali m.in. wśród robotników petersburskich i moskiewskich. „Oczywiście – dodawał uczony – Narodnowolcy nie prowadzili takiej agitacji masowej wśród robotników, jak później socjaldemokraci. Wynikało to jednak nie z tego, że terror pochłaniał zbyt wiele ich sił, lecz nie zajmowali się na ogół codzienną walką ekonomiczną robotników z kapitalistami” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 369].

Najważniejszym wyznacznikiem specyfiki i istoty danego nurtu rewolucyjnego był dla L. Kulczyckiego nie stopień zaangażowania w działalność agitacyjną, lecz stosunek do zmian i przeobrażeń o charakterze konstytucyjnym. Ci rosyjscy działacze rewolucyjny, którzy negowali konieczność zabiegania o konstytucję dla Rosji nie budzili sympatii uczonego, nie zostali przez niego pozytywnie ocenieni, niezależnie od innych ich dokonań. Analizując działania P. Tkaczowa⁸, autor *Rewolucji rosyjskiej* stwierdził m.in., że „nie stawiał (...) za cel bliższy zdobycia konstytucji, choćby najdemokratyczniejszej, lecz całkowite opanowanie aparatu państwowego. W tym tkwi właśnie jeden z jego zasadniczych błędów” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 226].

Szczególne zainteresowanie L. Kulczyckiego budziły pojawiające się w niektórych odłamach XIX-wiecznego rewolucyjnego ruchu rosyjskiego projekty konstytucji. Socjolog charakteryzował te ostatnie i prezentował własne zdanie na ich temat. Relacjonując centralistyczne poglądy dekabrysty Pawła Pestla i jego krytykę

⁷ Ziemia i Wolność (Земля и Воля) – rewolucyjna organizacja konspiracyjna działająca w Rosji w latach 1861–1864 oraz 1876–1879. Powstała z inicjatywy Aleksandra Hercena i Mikołaja Czernyszewskiego. Jej celem było wprowadzenie socjalizmu poprzez chłopską rewolucję. Zniesienie w 1861 r. prawa pańszczyźnianego przez Aleksandra II zniweczyło plany wywołania powstania chłopskiego. W efekcie z organizacji wystąpili członkowie o bardziej umiarkowanych poglądach, wierzący w powodzenie reform carskich. Organizacja została reaktywowana w 1876 r. przez Aleksandra Michałowa, Grzegorza Plechanowa i Dymitra Lizogrubę. Miała konspiracyjny charakter i liczyła ok. 200 członków. Za główne cele uznano przekazanie całej ziemi w ręce chłopstwa, wprowadzenie wolności wyznania oraz przyznanie prawa narodom do samookreślenia się. Cele te miały być realizowane za pomocą propagandy i agitacji wśród chłopów. Dopuszczano przeprowadzanie akcji terrorystycznych skierowanych przeciwko urzędnikom carskim.

⁸ P. Tkaczow jest postrzegany jako ideowy prekursor bolszewizmu, poprzednik W. Lenina [Bierdiajew 2005, 52].

ustroju federacyjnego⁹, wskazała, że podobne argumenty, co autor *Prawdy ruskiej*, przeciw federalizmowi podnoszą jego krytycy na przełomie XIX i XX stulecia. Z owymi krytykami zaś L. Kulczycki się nie zgadzał [Kulczycki 1909, 146–148, 161–162]. Podkreślił, że „Rosja, tak wielka i różnorodna, potrzebuje większego zakresu samodzielności swych poszczególnych części” [Kulczycki 1909, 173].

Uczony odniósł się ponadto do innych kwestii polityczno-społecznych, akcentowanych przez działaczy rewolucyjnych. Wskazywał, że żaden rząd, w tym i rząd rewolucyjny, nie może pozostawać bez kontroli. W związku z tym m.in. poddał krytyce poglądy P. Pestla, mówiące o konieczności ograniczenia wolności politycznej po zmianie – w wyniku przewrotu – władzy w Rosji. Autor *Prawdy ruskiej* nie rozumiał, że w najlepiej obmyślanych instytucjach okazać się mogą pewne wady, wymagające poprawy i że każdy rząd sam przez się jest niechętny i niezdolny do uznania własnych błędów, skutkiem czego trzeba zawsze pozostawić społeczeństwu jak największą swobodę działania, tworzenia związków, występowania z inicjatywami reform itp. [Kulczycki 1909, 147].

Lucjan Kulczycki opowiadał się za ograniczeniem niektórych prerogatyw państwa w imię poszerzenia zakresu swobody działań społeczeństwa. W związku z tym przychylnie oceniał m.in. naznaczone pewnym liberalizmem działania Michała Łoris-Mielikowa (w latach 1880–1881 minister spraw wewnętrznych Rosji), które „były krokiem naprzód, zwalniały bowiem, chociaż w pewnym tylko stopniu, pedantyczną i despotyczną kontrolę administracji nad społeczeństwem” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 353].

Niezwykle życzliwie L. Kulczycki odniósł się do projektu konstytucji, opracowanego w 1881 roku przez Stowarzyszenie Związku Ziemskiego. Główne założenia autorów tej ustawy były bowiem zbieżne z jego zapatrywaniami na rozwiązania prawno-ustrojowe, uwypuklając postulaty takie jak: autonomia prowincji, osobna izba parlamentu dla delegatów prowincji, szeroka kontrola rządu przez parlament, sądowa kontrola konstytucyjności ustaw. Na początku XX wieku autor *Rewolucji rosyjskiej* skonstratował: „Konstytucja, proponowana przez ówczesnych ziemców postępowych posiadała duże zalety i dziś jeszcze mogłaby być dla Rosji pożyteczna” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 432].

Zmiany i przeobrażenia o charakterze prawno-ustrojowym w Rosji byłyby – w przekonaniu L. Kulczyckiego – korzystne dla wszystkich warstw społecznych,

⁹ Według projektu P. Pestla Rosja miała się przeobrazić w zunifikowaną, scentralizowaną republikę demokratyczną, w której nie byłoby miejsca dla żadnych przywilejów wynikających z urodzenia, rangi czy posiadanego majątku. W państwie tym nie byłoby poddaństwa i różnic klasowych, a każdy obywatel miał otrzymać wystarczającą ilość ziemi, by wyżywić siebie i swoją rodzinę.

niezależnie od stopnia ich świadomości społecznej i rewolucyjności. Poziom tej ostatniej był, zdaniem socjologa, znacznie wyższy wśród robotników niż wśród chłopów. „Proletariat fabryczny jest daleko wrażliwszy, rewolucyjniejszy i podatniejszy w ogóle do akcji polityczno-społecznej, aniżeli lud wiejski” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 33]. Odcinający się od wiejskich korzeni, różnicujący się wewnątrz robotnicy z determinacją i zapałem angażowali się w walkę polityczno-socjalną. „Walki i bunt robotników fabrycznych były o wiele dłuższe, zaciętsze i energiczniejsze, aniżeli analogiczne objawy niezadowolenia wśród włościan” [Kulczycki 1909, 80]. Ponadto – według autora *Rewolucji rosyjskiej* – bardziej uświadomieni robotnicy „mniej lgnęli (...) do anarchizmu, aniżeli inteligenci, prawdopodobnie dlatego, że mieli od nich więcej zmysłu praktyczno-życiowego” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 163–164].

Niezależnie od sympatii, którą L. Kulczycki darzył robotników, za najbardziej świadomy biegun rosyjskiego ruchu rewolucyjnego w XIX wieku uważał on inteligencję i postępową szlachtę. Inteligencji i szlachcie przypisywał decydującą, sprawczą rolę w przemianach politycznych i społecznych. Jednak doskonale zdawał sobie sprawę z tego, że znaczna część świadomych działaczy inteligentko-szlacheckich miała znikome wpływy w społeczeństwie (np. dekabryści czy „kółka” doby mikołajowskiej).

Uczony był zwolennikiem idei ewolucyjnego rozwoju społeczeństw oraz wprowadzania przeobrażeń w państwie. Znajomość przeszłości, działania cywilizacyjno-modernizacyjne podejmowane przez władzę państwową, a także istnienie i aktywność elit wyrażających potrzeby ogółu determinuje – w jego przekonaniu – postęp. Stąd też pozytywnie oceniał on wszelkie przejawy organizowania się inteligencji i szlachty rosyjskiej w imię walki o ideały wolnościowe, o zmiany na niwie prawno-ustrojowej (praca nad projektami konstytucji dla Rosji i postulat jej wprowadzenia w życie) oraz o uświadomienie niższych warstw społecznych. Autor *Rewolucji rosyjskiej* podkreślał, że „doborowa mniejszość z warstw uprzywilejowanych musi popracować nad ludem, (...) wciągnąć (...) lud do akcji, pozyskawszy jego zaufanie” [Kulczycki 1909, 367].

Rosyjski ruch wolnościowy w XIX wieku, obejmujący wiele wewnątrz zróżnicowanych nurtów, został – co prawda – określony przez L. Kulczyckiego mianem ruchu rewolucyjnego, co jednak nie oznacza, że był on zwolennikiem radykalnych, rewolucyjnych rozwiązań. Socjolog starał się dowieść ciągłości tego ruchu zarówno pod względem ideowym, jak i poprzez osoby działające w poszczególnych okresach. Rewolucjonistów oceniał nie przez pryzmat stopnia radykalizmu ich działań, lecz zaangażowania na rzecz wprowadzenia w Rosji novum w zakresie prawno-ustrojowym. Podejmowane przez niektórych działaczy akty

terroru starał się, przynajmniej w pewnym stopniu, usprawiedliwić, podkreślając, że były m.in. przejawem samoobrony przy aresztowaniach, odwetu na szpiegach czy znienawidzonych przedstawicielach aparatu państwowego.

BIBLIOGRAFIA

- Bierdiajew Mikołaj. 2005. *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*. Tłum. Paprocki H. Kęty: Wydawnictwo Antyk.
- Ejdelman Natan. 1990. *Pawel I czyli śmierć tyrana*. Przeł. Śliwowsky W. i R. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Koprowski Piotr. 2009. *Pozytywista, ale jaki? Światopogląd Iwana Turgieniewa w latach 1848–1883*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kulczycki Ludwik. 1909. *Rewolucja rosyjska. Od dekabrystów do wędrówki w lud 1825–1870*. Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej Bernarda Połonieckiego.
- Kulczycki Ludwik. 1911. *Rewolucja rosyjska. Od wędrówki w lud do upadku „Narodnej Woli” 1870–1886. Cz. II*. Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej Bernarda Połonieckiego.
- Lincoln William Bruce. 1988. *Mikołaj I*. Tłum. Krzeczowski H. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Malia Martin. 1986. *Lekcja rewolucji rosyjskiej*. Przeł. Doroń W. Kraków: Wszechnica Społeczno-Polityczna.
- Marks Karol, Engels Fryderyk, Lenin Włodzimierz. 1984. *O anarchizmie i anarchosyndykalizmie. Wybór*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Opacki Zbigniew. 1994. „Bóg zawłaszczony”. *Prawosławie w ideologii i polityce państwa rosyjskiego w XIX wieku*. W: *Naród i religia. Materiały z sesji naukowej*. Red. Stegner T. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego: 92–103.
- Pipes Richard. 1990. *Rosja carów*. Przeł. Wieczorkiewicz P.P. Warszawa: Wydawnictwo Krąg.
- Pipers Richard. 2011. *Zamachowcy i zdrajcy. Z dziejów terroru w carskiej Rosji*. Tłum. Jeżewski W. Warszawa: Wydawnictwo Magnum.
- Styczyński Marek. 1992. *Amor futuri albo eschatologia zrealizowana. Studia nad myślą Mikołaja Bierdiajewa*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Walicki Andrzej. 1973. *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*. Warszawa: Wiedza Powszechna.